

PG
1201
.N24

Nash jezik.
НАШ ЈЕЗИК

XXVI/1

UNIV. of MICH.
FEB 17 1984
Current Serials

БЕОГРАД
1983.

МОРФЕМА -ТЕЉ- У КОМБИНАЦИЈИ СА ДРУГИМ СУФИКСНИМ МОРФЕМАМА

Овим настављамо обраду примене морфеме *-тељ-* у српскохрватском језику, започету прилогом у претходном броју часописа, под насловом „Морфема *-тељ-* у савременом српскохрватском језику“ (НЈ XXV/4—5, стр. 189—230), где су дати уводни подаци о теми и њеној обради, као и литература којом смо се служили. О творбеној функцији самог суфикса *-тељ* већ је говорено у претходном излагању, а какве су могућности морфеме *-тељ* у везивању са другим суфиксима настојаћемо да дамо у наредном излагању.

Од основа на *-тељ* другим суфиксима образују се следеће категорије и типови:

I *Именице*

- женског рода са суфиксом *-ица*
- женског рода са суфиксом *-ка*
- апстрактне именице са суфиксом *-ство*

II *Придеви*

- са суфиксом *-ски*
- са суфиксом *-ев*
- са суфиксом *-ин*

III *Глаголи*

- са суфиксом *-а(ти)*
- са суфиксом *-и(ти)*
- са суфиксом *-ева(ти) / -ова(ти)*

IV. *Прилози*

- са суфиксом *-ски*

Именице са суфиксом *-ица* и *-ка*

Од девербативних именица мушког рода са суфиксом *-тељ* које означавају вршиоца радње образују се суфиксима *-ица* и *-ка* именице женског рода са истим значењем. Овакав творбени однос у лингвистичкој науци је означен као моциони, а у систему деривације је назван *именичка моција*. „Њиме се означава способност језика да помоћу одређених форманата твори називе за бића женског пола од паралелних назива за бића мушког пола. Најважнија особина секундарне изведенице јесте да она значи све што и именице мушког рода. Деривацијом је само пол промењен“ (78, 4). Термин *именичка моција* има и уже значење, а професор Р. Бошковић њиме означава посебан творбени тип у коме се „*femininum* гради од *masculinum*-а као од општег дела свог — и суфикс *masculinum*-а улази у састав *femininum*-а“. (24, 77). Нпр. *копач—копачица*, *вук—вучица*, *учитељ—учитељица*, за разлику од тзв. *суплетивне моције*, у којој се „и *masc.* и *fem.* граде само од истог општег дела нарочитим наставцима — суфикс *masculinum*-а не улази у састав *femininum*-а“. (24, 77)., нпр. *наставник—наставница*, *самац—самица*, *старац—старица*. За именице са суфиксом *-ица* и *-ка* у нашем раду термин *именичка моција* употребљаваћемо у ужем значењу. Функција моционих форманата је другачија од творбене функције других форманата. Они не мењају основну реч него модификују њено значење, мада понекад добијају и творбену функцију. Мовирани фемининум и корелативни маскулинум чине моциони пар, али чланови моционог пара нису семантички једнаки. Мовирани фемининуми означавају само женске јединке, па им је значење уже, а облици маскулинума могу се употребити у значењу и мушког и женског рода, па им је значење шире, што је условљено различитим ванјезичким факторима. Исти ти фактори условили су да неке именице женског рода немају корелативног облика за мушки род. Оне нису постале мовирањем, него су образоване суфиксом који је имао творбено а не моционо значење.

Именице мовиране суфиксима *-ица* и *-ка* од маскулинума на *-тељ* припадају именичкој моцији, јер цео облик маскулинума улази у састав фемининума, нпр. *учитељ—учитељица—учитељка*; *васпитатељ—васпитатељица—васпитатељка*; *градитељ—градитељица—градитељка* и сл.

У материјалу скоро сви мовирани фемининуми имају одговарајуће маскулинуме са истим значењем. Појединачни случајеви су да се јави именица женског рода без одговарајућег облика мушког рода, а ми ћемо такве примере издвојити и образложити.

Морфема -тељ- у суфиксу -тељица

Овај творбени тип карактерише моциони однос у коме се од изведеница мушког рода на *-тељ* са значењем вршиоца радње суфиксом *-ица* образују именице женског рода са истим значењем. Структурно, изведеница има два дела — основу и наставак. Основа може бити различите морфемске структуре: само изведена именица, префиксална и сложена. За мовирани фемининум структура основе није битна, а у нашем случају је детаљно дата у првом делу рада.

Семантички, именице остварују своје значење у разреду бића са свим могућим лексичким реализацијама које остварују именице у основи, а суфикс *-ица* само модификује та значења, па се од именице која је означавала мушку особу добија именица која означава женску особу. Суфикс *-ица* може имати и друга творбена значења, али у наведеном односу он је носилац моционог значења.

У нашем материјалу смо нашли 112 мовираних фемининума од маскулинума на *-тељ*. Примере ћемо изложити према изворима, како би преглед продуктивности, распрострањености и територијалне заступљености био очигледнији, тако да ћемо имати: примере потврђене само у речницима, примере потврђене у књижевним текстовима и примере из помоћног материјала (прикупљене из неких најновијих књижевних дела и штампе).

1. Примери потврђени само у реченицама: *пријавитељица, штоватељица, слушатељица, славитељица, родоскврнитељица, проневеритељица, потлачитељица, мрзитељица, жалитељица, даватељица, вршитељица, вероучитељица, будитељица, подмититељица, угоститељица, посудитељица, осветитељица, носитељица, изгонитељица, изводитељица, доноситељица, даритељица, починитељица, известитељица, наручитељица, читатељица, чинитељица, утемељитељица, узгајатељица (узгојитељица), тужитељица, троватељица, прогонитељица, поштоватељица, послужитељица, отхранитељица, обожаватељица, обновитељица, неговатељица, надзиратељица, извршитељица, ширитељица, гонитељица, изумитељица, нудитељица, обранитељица, опоручитељица, оскврнитељица, ујединитељица, укротитељица, подмититељица, породитељица, натјецатељица, учитељевица.*

2. Примери потврђени у књижевним текстовима:

а) у источном и централном подручју: *одгојитељица, непријатељица, искупитељица, избавитељица (избавитељница), житељица, домоуправитељица, добродетељица, градитељица (врста пчеле радилице), васпитатељица, пазитељица, покровитељница, светитељица;*

б) у западном подручју: препоручитељица, родитељица, хранитељица, усређитељица, упропаститељица, увредитељица, створитељица, списатељица, руководитељица, рушитељица, редатељица, равнатељица, просвјетитељица, производитељица, прародитељица, потицатељица, посјетитељица, откупитељица, надахнитељица, мучитељица, молитељица, миритељица, љубитељица, кротитељица, изнајмитељица, измиритељица, заговаратељица, добротинатељица, добротворитељица, гојитељица, водитељица, бранитељица;

в) са целог језичког подручја: учитељица, утешитељица, управитељица, тешиитељица, спаситељица, пријатељица, покровитељица, победитељица, ослободитељица, кућепазитељица, добротинитељица, дароватељица, градитељица (жена која гради)

3. Примери потврђени у помоћном материјалу: учитељица (91); спаситељица, искушитељица, укрепитељица, упропаститељица (98); учитељица, пријатељица (95); учитељица (97); пријатељица, учитељица (96); учитељица (99); пријатељица (94); пријатељица (89); пријатељица (100); одгојитељица (87).

Велики број примера потврђен је само у речницима, око 54. Неке именице потврђене су само у једном речнику, у Матешићевом, Матичином или Скоковом, а већина има потврду у више речника: и у РЈА, Матичином и Матешићевом речнику, а онда и у другим нашим речницима: Речнику Р—К, Рјечнику Б—И, Поповићевом речнику, Деановићевом речнику и Шулековом речнику. Са више речничких потврда јављају се ови примери: *ширитељица, гонитељица, извршитељица, изумитељица, обновитељица, надзиратељица, опоручитељица, гонитељица, узгојитељица, послужитељица, отхранитељица, неговатељица* и др. Примери потврђени само у речницима су из фонда књижевног језика па ће, вероватно, наћи место и у писаном и у говорном језику.

Више од половине примера потврђено је у књижевним текстовима, а неки од њих показују велику учесталост, имају више књижевних потврда: *непријатељица, пријатељица, учитељица, дароватељица, добротинитељица, покровитељица, гојитељица, кротитељица, хранитељица, родитељица* и сл.

У основи скоро свих примера је изведеница мушког рода на *-тељ*, а јављају се само три примера без паралелног маскулинума: *наручитељица, подмититељица* и *породитељица*, све троје је потврђено само у речницима. За прва два фемининума могуће је претпоставити облике маскулинума: *наручитељ* и *подмититељ*, односно мушке особе као вршиоце радње, али у трећем примеру основа свакако није облик маскулинума него глагола *породити*, а суфикс *-тељица* којим се образовала именица има творбену функцију. И у примеру *родитељица*, ако има значење *она која рађа*, мора се претпоставити исти однос, творачки, а не моциони.

Ове именице означавају бића женског пола, која се у реализацији најчешће односе на женску особу вршиоца одговарајуће радње, мада могу да означавају и нешто друго. Тако пример *градитељица* може да означава и врсту пчеле *радилице* и жену која гради, а именица *производителјица* по Матичином речнику има два значења: 1. она која производи и 2. мат. *производиља* — *зрака, права која производи угао, кут, рогаљ*.

Издвојићемо примере: *избавитељица, покровитељица, добротинитељица* због облика, јер се образују деривационим суфиксом *-тељица*; јављају се у књижевним текстовима са истим значењем као и облици са *-тељица*, а у речницима су означени као застарели облици настали према руском језику. Особен је и пример *учитељевица*, изведен преко присвојног придева, са значењем *учитељева жена*.

Моцион тип чија је структура: цео облик маскулинума као основа и наставак *-ица* веома је продуктиван у савременом српскохрватском језику, а нарочито у категорији номина агентис. Примери које смо нашли у материјалу нису нарочито бројни, али ако се узме у обзир чињеница да именице на *-тељ* увек могу мотивисати мовирану изведеницу са суфиксом *-ица*, то је и најбоља потврда продуктивности овог моционог типа, а распрострањеност и територијалну заступљеност условљавају други ванјезички фактори. То су друштвено-историјске околности у којима су се називи за вршиоце радњи стварали за мушкарце, јер су само они обављали одговарајуће делатности, а касније, када су их и жене почеле обављати, формирано називи су се задржали и означавали и жену вршиоца радње. Тако стање се задржало и у савременом језику, и поред друге тенденције да се постојећим моционим суфиксима означи посебно жена као вршилац радње. Ова тенденција је израженија у западном језичком подручју, па је отуда и број изведеница у књижевним потврдама са тог подручја знатно већи. За ову повећану учесталост постоји још један разлог — поларизација са моционим суфиксом *-тељка*, који је на источном и централном подручју знатно продуктивнији.

Суфикс *-тељица* је синонимичан са суфиксом *-тељка*, а у савременом језику, како смо већ рекли, њихова расподела показује тенденцију територијалне дистрибуције. Према томе примери: *учитељка, васпитатељка, родитељка, слушатељка* и сл. значе исто што и облици на *-тељица*. Синонимичне су и изведенице на *-тељица* и *-ачица*, ако су им основне речи (маскулинуми) образоване од истих глагола. Тако смо нашли примере из наше грађе: *читачица : читатељица, утемељачица : утемељитељица, управљачица : управитељица, тровачица : троватељица, стварачица : стваратељица, снимачица : сниматељица, оснивачица : осниватељица, носачица : носитељица, надзирачица : надзиратељица, васпитачица : васпитатељица* и сл. Од

номина агентис са другим суфиксима изведенице за женски род припадају друкчијим творбеним типовима и имају друга значења. Моционом типу припадају и изведенице са *-ица* од маскулинума на *-ник*, али су то случајеви *суплетивне моћије*, па не могу бити творбено синонимичне са моционим типом о коме говоримо, иако је синонимичност по значењу евидентна у неким примерима: *избавница : избавитељица, осветница : осветитељица, победница : победитељица, управница : управитељица, утемељница : утемељитељица, утешница : утешитељица.*

Изведенице на *-лац* не улазе целим својим склопом у основу именица женског рода са суфиксом *-ица*, чак и онда кад ове означавају вршиоце радње: *кротилица, хранилица, тешилица, стваралица, родоскврнелица, изгонилица, ујединилица*, него су оне мотивисане глаголом, а творбени суфикс им је *-лица*. Овакви облици у значењу женске особе као вршиоца радње нису обични и имају само речничке потврде, јер су за овај творбени тип карактеристична друга значења: значење средстава, справе, ствари и сл. Именицама мушког рода на *-лац* нормално одговарају именице на *-тељица* и *-тељка*, или именице са суфиксом *-ља* (које не припадају моционом типу): *нудиља, храниља, руководиља, назиља, молиља, жалиља, двориља, гајиља, водиља, примаља, гужиља* и сл.

У поређењу са другим синонимичним изведеницама које означавају вршиоце радњи именице са суфиксом *-тељ* са моционим суфиксом *-ица* најпродуктивнији су тип именичке моћије, јер је резултат тог односа увек *мовирани фемининум* према *основном маскулинуму са истим значењем*.

Акцент мовираних изведеница у највећем броју случајева, како је забележен у речницима, може бити двојак: или је једнак акценту основне именице (краткоузлазни на другом слогу пред суфиксом *-тељица*), или је краткоузлазни акценат на слогу испред наставка *-ица*. Око 80 именица јавља се са двојаким акцентом нпр.: *родитељица* и *родитељица, хранитељица* и *хранитељица, кротитељица* и *кротитељица, годитељица* и *годитељица, управитељица* и *управитељица, утешитељица* и *утешитељица, спаситељица* и *спаситељица, победитељица* и *победитељица* и сл. Међутим код С. Бабића (4), који се опредељује за посебну хрватску изговорну норму, нашли смо да је код именица на *-тељица*, према анкети, обичан само краткоузлазни акценат на слогу испред суфикса *-ица*: *учитељица*, а да двојак забележен акценат у речницима нема потврде у хрватској језику. Само са једним акцентом, једнаким основној речи, забележене су ове именице: *добротворитељица, посетитељица, водитељица, светитељица, наредитељица, учитељевица*. Само са краткоузлазним акцентом испред *-ица* су забележени ови примери: *производителјица, потицателјица, откупителјица, надахнителјица, заговарателјица, пријателјица, непријателјица*.

љица, добродетљица, породитљица, посудитљица, осветитљица, носитљица, изгонитљица, изводитљица, доноситљица, даритљица нудитљица, обновитљица, миритљица, увредитљица. Са другачијим акцентом јављају се ове именице: мучитљица и мјучитљица и мучитљица, житљица и житљица, прјродитљица, а посебан су случај и именице на -њица: добротитљица, покродитљица, избавитљица.

Морфема -тељ у суфиксу -теља

Мовирање суфиксом -ка врши се на исти начин као и суфиксом -ица, тако да су та два моциона типа синонимична и по структури и по значењу. Суфикс -ка има и друга творбена значења као и суфикс -ица, а када се везује за именице мушког рода, његово значење је *моционо*. Као моциони суфикс он је опште-словенског порекла, а данас има неједнаку употребу у словенским језицима. У источним и западним словенским језицима носилац фемининалног значења је суфикс -ка, а у јужнословенским језицима се употребљавају и суфикс -ка и -ица, и то у бугарском је учесталији суфикс -ка, у словеначком -ица, а у српскохрватском се употребљавају оба суфикса. Међутим и српскохрватски језик територијалном расподелом ових суфикса одражава јужнословенску ситуацију, јер је на хрватском подручју учесталији суфикс -ица, а на осталим подручјима суфикс -ка. Суфикс -ица у српскохрватском језику раширенији је по употреби у функцији моционог наставка него суфикс -ка.

У нашем материјалу смо нашли 81 изведеницу са суфиксом -теља, нешто мање него изведеница на -тељица. Класификовано ћемо их према изворима као и претходне:

1. Примери потврђени само у речницима: *подстицатеља, дароватеља, мрзитеља, пазитеља, писатеља, редитеља (реда-теља), самомучитеља, слушатеља, утемељитеља, поверитеља, известитеља, кривотворитеља, кротитеља, наручитеља, натјецатеља, обновитеља, оптужитеља, послужитеља, потицатеља, починитеља, поштоватеља, прародитеља, препоручитеља, прогонитеља, просветитеља, служитеља, сниматеља, створитеља, троватеља, тужитеља, угоститеља, укротитеља, упропаститеља, штоватеља, домоустројитеља, даватеља, молителја, препородитеља, приматеља, равнатеља, утаманитеља, ширитеља, изгонитеља.*

2. Примери потврђени у књижевним текстовима:

а) у централном и источном подручју: *бранитеља, будитеља, васпитатеља (воспитатеља), гонитеља, домоустројитеља, домоуправитеља, жалитеља, житеља, завештатеља, избавитеља, извршитеља, измириатеља, испушитеља, кућепазитеља,*

љубитељка, мучитељка, обожаватељка, ослободитељка, победитељка, покровитељка, посетитељка, светитељка, управитељка, уређитељка, утешитељка, читатељка;

б) у западним крајевима: тјешитељка, пријатељка, осветитељка;

в) са целог језичког подручја: градитељка, гајитељка (гојитељка), добротинитељка, надзиратељка, родитељка, спаситељка, старатељка, учитељка, хранитељка.

3. Примери из помоћног материјала: тешитељка, прародитељка, срцеломитељка (98); светитељка, родитељка (88).

Највише примера потврђено је само у речницима, око 43. Нарочито је у Матичином речнику потврђен велики број примера без наведених извора, или се као извори наводе Речник Р—К, или Правопис.

Примери са суфиксом -ка јављају се на целој језичкој територији, како показују књижевне потврде, али са израженијом тенденцијом учесталости у централном и источном подручју него у западном. Тако смо у изворима нашли око 26 изведеница потврђених само у тим крајевима, а око десетак примера потврђених на целом подручју. Највише потврда имају именице: *учитељка, родитељка, надзиратељка, градитељка, управитељка, извршитељка, домоуправитељка, васпитатељка, измиритељка.*

Сви примери углавном означавају вршиоца радње или носиоца занимања, а неки у реализацији имају и друга значења. Тако именице нпр. *равнатељка, учитељка, управитељка* и сл. могу означавати и жену, супругу онога ко врши радњу, ко се бави одређеним занимањем. Фемининални облик не мора да означава само жену него и животиње женског рода, па смо тако уз пример *хранитељка* у Матичином речнику поред значења *жена која храни*, нашли и народну употребу те именице у хипокористичном значењу за *краву која даје млеко*. Именица *родитељка* означава и жену *родитеља* (онда је то моциони облик према облику мушког рода *родитељ*), а када значи жену која је родила онда је та именица женског рода постала од глагола *родити* и суфикса *-тељка*.

Број примера именица са суфиксом *-тељка* није велики, али је овај моциони тип продуктиван, јер се према њему могу увек од нових именица мушког рода на *-тељ* суфиксом *-ка* мовирати именице женског рода са истим значењем. И М. Стевановић у својој Граматици истиче: „Наставак *-тељ* знатно савременије звучи сложен са *-ка*, у наставку *-тељка*, који . . . постаје додавањем моционог наставка за женски род *-ка* на облик именица м. р. с наставком *-тељ*, као у примерима; *молитељка* (поред *мдлиља*) облик је за ж. р. (према *мдлилац* и према неупоредиво ребем и данас углавном застарелом *мдлитељ*), *тужитељка* . . . (према *тужи-*

лац), *спаситѣлка* (према *спасилац*). А осим ових и од других наведених именица м. рода могу да се наставком *-ка* направе именице ж. рода истог значења.“ (71, 514). Видимо да се изведенице са суфиксом *-тељка* наводе према именицама мушког рода на *-лац* и честе су у савременом језику, а поготову у источном и централном подручју. Невелики број потврда за именице са суфиксом *-тељка* условљен је традиционалном склоношћу да се облицима имена за мушки род именују и жене као вршиоци радње (о чему се говорило и код именица на *-тељица*).

Изведенице са суфиксом *-тељка* углавном су синонимичне са именицама на *-тељица*: *молитељица*, *спаситељица*, *родитељица*, *измирителица*, *хранитељица*, *учитељица* и сл., само што је значење супруге вршиоца радње ипак нешто више својствено суфиксу *-тељка* него суфиксу *-тељица*. По значењу су им синонимичне и именице женског рода са суфиксом *-ља* (добијене од глаголских основа): *родиља*, *молиља*, *тужиља*, *водиља*, *пазиља*, *гајиља* итд. Акценат скоро свих изведеница је уједначен: краткоузлазни на другом слогу испред суфикса *-тељка* са дужином на првом слогу испред суфикса *-ка*: *покрдвитѣлка*, *посѣтитѣлка*, *свѣтитѣлка*, *спѣсатѣлка*, *читатѣлка*, *утѣшигѣлка*, *равнатѣлка*, *хрднитѣлка*, *васпитатѣлка*, *извршитѣлка*, *љубитѣлка* итд. Друкчији акценат имају ови примери: *пријатѣлка*, *прѣродитѣлка*, *житѣлка* и *жѣтѣлка*, *пѣзитѣлка* и *пѣзитѣлка*.

Морфема *-тељ* у суфиксу *-тељство*

Изведенице са суфиксом *-ство* у науци о творби речи означене су као апстрактне именице мада имају и конкретна значења. Формант *-ство* је словенског порекла (18), везује се за придевске и именичке основе и веома је продуктиван у савременом језику.

Именице на *-тељ* са којима се везује овај суфикс могу бити различите структуре: без префикса, са префиксом и сложене. У образовањима овога типа суфикс *-ство* има творбену функцију која се реализује у два семантичка подтипа:

1. апстрактне именице које означавају различите појмове у вези са делатношћу и занимањем што значи именица у основи;
2. именице са конкретним значењем различите лексичке реализације.

Већина именица има апстрактно значење, а пошто су различити садржаји ових појмова, ми ћемо их класификовати према могућим значењима. Граница између појединих значења није увек јасна.

1. Апстрактне именице:

а) именице које означавају појам положаја, дужности и достојанства: *предводитељство, равнатељство, домоустројитељство, кућно старешинство, светитељство, управитељство, правитељство, надзиратељство;*

б) именице које означавају област људске делатности и занимања: *служитељство, послужитељство, просветитељство, учитељство, списатељство, градитељство, попечитељство, угоститељство, пазитељство, одгојитељство, писатељство, бродоградитељство;*

в) именице које означавају појам својства, стања, процеса, ситуације: *списатељство, љубитељство, опстојатељство (окољност, прилика), родитељство, пријатељство, старатељство, покровитељство, непријатељство, замешатељство (збрка, компликација, пометња, неред, гужва).*

2. Конкретне именице:

а) именице са значењем колектива: *учитељство, равнатељство, житељство, читатељство, слушатељство;*

б) именице које означавају установе или цео систем установа заједно са људством: *равнатељство, угоститељство, надзиратељство, попечитељство, управитељство, правитељство.*

Наведена подела показује да неке именице могу имати више значења. Тако нпр. именице *учитељство* и *равнатељство* могу имати апстрактно значење и конкретно са значењем колектива. Слично је и код именица *надзиратељство, управитељство, правитељство*. Именице *житељство* и *читатељство* у речницима су означене као застарели облици, прва упућена на именицу *жители*, а друга на именицу *читалаштво*. Именица *читатељство* има само једну књижевну потврду из 1917, а *житељство* има пет књижевних потврда, углавном од краја 19. века до четрдесетих година нашег века. За именице *опстојатељство* и *правитељство* (управа, влада) означено је да су узете из руског, а обе имају потврде из 19. века код старијих писаца: Обрадовића, Вука, С. Матавуља.

У нашем материјалу смо нашли 31 изведеницу са деривационим суфиксом *-тељство*. Само речничке потврде имају: *љубитељство, писатељство, послужитељство, предводитељство, служитељство, бродоградитељство, списатељство*. Остале имају књижевне потврде са целог језичког подручја, а највише су потврђене: *градитељство, надзиратељство, непријатељство, пријатељство, замешатељство, покровитељство, попечитељство, правитељство, старатељство, угоститељство, равнатељство*.

У ексцерпираној грађи нашли смо ове примере: *непријатељство, угоститељство (91), равнатељство, покровитељство (98), пријатељство (96), пријатељство, угоститељство (92), пријатељство (89), пријатељство (87).*

Примери са суфиксом *-тељство* нису многобројни ни чести, али је овај творбени тип продуктиван у савременом језику, јер се према њему од нових именица на *-тељ* могу образовати суфиксом *-ство* именице са наведеним значењем. Њихова нераспрострањеност је последица чешћег везивања суфикса *-ство* за номина агентис са суфиксом *-лац*, тако да се у истом значењу код различитих аутора уместо именица на *-тељство* употребљавају именице на *-лаштво*: *градилаштво*, *читалаштво*, *гужилаштво*, *стваралаштво*, *спасилаштво*, *издавалаштво*, *бранилаштво*, *васпиталаштво* и сл. Најпродуктивнија образовања суфикса *-ство* у везивању са номина агентис су од именица са суфиксом *-ар*, који није синонимичан са суфиксом *-тељ*, па га у овом односу не можемо ни разматрати.

Акцент већине именица у речницима је једнак акценту основне речи, краткоузлазни на трећем слогу испред суфикса *-ство*: *списатељство*, *просветитељство*, *послужитељство*, *учитељство*, *надзиратељство*, *светитељство*, *домоустрдјитељство*, *преводитељство*, *служитељство*, *бродоградитељство*, *одјодитељство*, *спаситељство*, *љубитељство*, *родитељство*, *попечитељство*. Известан број изведеница уопштава дугоузлазни акценат на крајњем слогу општег дела именице: *слушатељство*, *писатељство*, *пријатељство*, *непријатељство*, *замешатељство*, *опстојатељство*, *правитељство*. Двојак акценат имају именице: *читатељство* и *читатељство*, *покрвитељство*, и *покровитељство*, *градигељство* и *градитељство*, *позитељство* и *позитељство*, *равнатељство*, и *равнатељство*, *управитељство* и *управитељство*, *угоститељство* и *угоститељство*. Другачији акценат имају *житељство* и *стђратељство*.

Остала именичка образовања са морфемом *-тељ* у саставу нису продуктивна. Нашли смо појединачне примере које ћемо, ради потпунијег увида о месту морфеме *-тељ* у савременом језику, навести. То су глаголске именице *учитељевање* (*учитељовање*), *пријатељевање*. Прва се јавља у Вуковом Рјечнику у облику *учитељевање*, а у другом облику има једну књижевну потврду. Именица *пријатељевање* потврђена је само у Матичином речнику.

Апстрактна именица *доброжедателњост* (пријатељска намера према некоме, добронамерност) јавља се са једном потврдом, и то код П. П. Његоша. Именица са значењем места где се врши радња *учитељиште* — *учитељска школа* јавља се у два извора код хрватских писаца. Значење колектива има изведена именица *пријатељштина* — *сви пријатељи што их неко има*, а јавља се више пута код В. Врчевића. Деминутивно значење имају именице *пријатељић* (*пријатељић*) а јавља се код Стјепана Крањчевића; *учитељић* (*Добрица Ђосић*). Именица *учитељац* — *ћак учитељске школе* јавља се код В. Петровића, а има подругливо значење. Перјоративно значење има изведеница *учитељетина* (И. Г. Ковачић).

Морфема -тељ- у придевским изведницама

У савременом српскохрватском језику морфему *-тељ-* налазимо и у саставу придевских изведеница са различитим суфиксима, у чијим се основама налазе или именице мушког рода на *-тељ* или именице женског рода на *-тељица* и *-тељка*. Најпродуктивнија образовања овога типа јављају се код присвојних придева са суфиксима: *-ски*, *-ев*, *-ин*, а ређе са суфиксом *-ан/-ни*. Придевски суфикси се додају на основну реч која по структури може бити без префикса, са префиксом и сложена. Функција суфикса је творбена, јер се од једне врсте речи — именица — добија друга врста речи — придеви. Изведене речи означавају однос према ономе што основна именица значи, који се остварује као однос припадања у ширем и ужем смислу.

Морфема -тељ- у суфиксу -тељски

Придевски суфикс *-ски* је веома продуктиван у савременом језику, а његово творбено значење *припадања* често се и даље развија, постајући у неким случајевима блиско описним придевима.

У нашем случају суфикс *-ски* се везује са именицама мушког рода на *-тељ*, а нашли смо 55 примера. Класификоваћемо их према изворима:

1. Примери потврђени само у речницима: *уставобранитељски*, *управитељски*, *угоститељски*, *старатељски*, *слушатељски*, *проценитељски*, *препородитељски*, *послужитељски*, *породитељски*, *покровитељски*, *победитељски*, *обновитељски*, *натјецатељски*, *љубитељски*, *мучитељски*, *кућепазитељски*, *кротитељски*, *истробицељски*, *издаватељски*, *изградитељски*, *изгонитељски*, *васпитатељски*, *будитељски*, *бродоградитељски*.

2. Примери потврђени у књижевним текстовима: *учитељски*, *утешитељски*, *усрећитељски*, *тужитељски*, *гладитељски*, *створитељски*, *писатељски*, *служитељски*, *редитељски* (*редатељски*), *равнитељски*, *просветитељски*, *прародитељски*, *правитељски*, *надзиратељски*, *искупитељски*, *изумитељски*, *измиритељски*, *доброжелатељски*, *губитељски*, *гонитељски*, *вероучитељски*, *бранитељски*, *светитељски*, *родитељски*, *пријатељски*, *непријатељски*, *извршитељски*, *гоститељски*, *градитељски*.

3. Примери из ексцерпираних грађе: *непријатељски*, *градитељски*, *пријатељски* (91), *родитељски*, *прародитељски*, *градитељски*, *искушитељски*, *спаситељски*, *светитељски*, *исцелитељски* (98), *спаситељски* (95), *учитељски*, *непријатељски*, *пријатељски* (96), *пријатељски*, *просветитељски*, *родитељски* (94), *пријатељски*, *уго-*

ститељски, градитељски (92), пријатељски, угоститељски (93), пријатељски (89), градитељски (87), редатељски (90).

Велики број примера потврђен је само у речницима. Остали су потврђени и у књижевним текстовима, а у ексцерпираној граби се јављају они примери који су најучесталији и у основном материјалу. Овај творбени тип је продуктиван у савременом језику, јер се од сваке именице на *-тељ* суфиксом *-ски* може добити придевска изведеница. Овим изведеницама су конкурентне изведенице са именицама на *-лац* у основи. Наш материјал нам не показује да су изведенице на *-лачки* распрострањеније и многобројније, јер смо нашли само 46 примера, а у ексцерпираној граби три изведенице: *стваралачки, читалачки и прегалачки*, тако да не можемо доносити закључке о већој или мањој распрострањености или о територијалној распоређености ова два творбена типа, али ћемо навести стручна мишљења о овом питању. М. Стевановић, поредећи образовања од изведенице на *-тељ* и *-лац*, за придеве ово каже: „Придеви *читалачки* и *владачачки* . . . су . . . образовани од народних речи *читалац* и *владалац*, док су придеви *читатељски* и *владатељски* још мање обични од словенских именица у њихову корену, које су се некад употребљавале, али се данас више скоро не употребљавају“ (70, 4). С. Бабић, одређујући суфикс *-тељ* у целокупном саставу савременог језика, имао је у виду и изведенице од именица са овим суфиксом, па износи следеће: „Наиме неке именице изведене суфиксом *-ство* и придјиви изведени суфиксом *-ски* чешћи су од именица на *-лац*, него од *-тељ*: *бранилаштво, правобранилаштво, тушилаштво, ослободилачки, народноослободилачки, спасилачки* . . . Али како такве појаве нису честе нити спречавају друге могућности (бранилештво. . .), не могу битно утјецати на расподјелу основних рјечи“ (6, 95).

Значења изведеница са суфиксом *-тељски* у речницима одређена су као: *који се односи на оно што именица у основи значи*. Сам појам одношења може бити у језику реализован као *својствен ономе што именица у основи значи*, или *сличан томе, а ређе који припада ономе што именица у основи значи*. Тако смо код неких примера нашли дефиниције *који се односи, који припада ономе што значи именица у основи*. На пример: *непријатељски* — *који се односи на непријатеље, који припада непријатељима*. Овако су дефинисане и изведенице: *пријатељски, родитељски, светитељски, уставобранитељски, издаватељски*.

Поједине изведенице су мотивисане двома именицама: *бродоградитељски* именицама *бродоградитељ* и *бродоградња*, *крититељски* — *крититељ* и *кроћење*, *обновитељски* — *обновитељ* и *обнова*, *покровитељски* — *покровитељ* и *покровитељство*, *старатељски* — *старатељ* и *старатељство*, *угоститељски* — *угоститељ* и

угоститељство, списатељски — списатељ и списатељица, просветитељски — просветитељ и просветитељство.

Придевске изведенице са суфиксом *-тељски* имају краткоулазни акценат на трећем слогу пред суфиксом *-ски*, као код именице у основи: *измиритељски, -ā, -ō, надзиратељски, -ā, -ō, равнатељски, -ā, -ō, служитељски, -ā, -ō, ствдритељски, -ā, -ō, гужитељски, -ā, -ō, учитељски, -ā, -ō, управитељски, -ā, -ō* итд. Друкчије акценте имају изведенице: *непријатељски, пријатељски, правитељски, природитељски, мучитељски и мјучитељски.*

Морфема -тељ у суфиксу -тељев

Творбена функција форманта *-ев* је да означава припадање, а са алтернативним *-ов* везује се за именице мушког рода на сугласник и именице мушког и средњег рода на *-о* и *-е*. Придевске изведенице са овим суфиксом означавају припадање појединцу (ако се именица у основи односи на особе), или припадање врсти (ако се именица у основи односи на животиње или биљке). Формант *-ов* се везује за основе на ненепчани сугласник, а *-ев* за основе на непчани сугласник.

Наставком *-ев* се од номина агентис на *-тељ* образују присвојни придеви. Број примера са суфиксом *-тељев* није велик, само 28: *пријатељев (пријатељов), послужитељев, градитељев, бројитељев, гонитељев, родитељев, сведржитељев, служитељев, спаситељев, старатељев, створитељев, столоравнатељев, учитељев, равнатељев, редитељев (редатељев), поверитељев, победитељев, непријатељев, надзидатељев, крститељев, кротитељев, истражитељев, издаватељев, извршитељев, закладатељев, делитељев, вероучитељев.*

У ексцерпираној грађи нисмо нашли ни један пример присвојног придева на *-ев* изведеног од именице на *-тељ*.

Творбени тип придевског образовања са суфиксима *-ов / -ев* продуктиван је у савременом језику од именица мушког рода на сугласник, па се по овом творбеном типу и од сваке именице на *-тељ* однос припадности може изразити посесивним придевом са наведеним суфиксом.

Основно значење свих примера које смо нашли у материјалу јесте значење припадања. За неке примере у речницима смо нашли и овакву дефиницију *који припада, који се односи на оно што именица у основи значи*. Нпр. *гонитељев — који припада гонитељу, који се односи на гонитеља*. Тако су дефинисани и придеви: *издаватељев, извршитељев, закладатељев и делитељев.*

Овим придевским изведеницама синонимичне су изведенице са истим суфиксом од именица мушког рода на *-лац*. У материја-

лу су оне још малобројније, али су и оне продуктиван тип образовања у савременом језику: *завештаочев, слушаочев, гледаочев, повериочев, спасиочев, стараочев, тужиочев, читаочев* итд.

Придевске изведенице од именица на *-тељ* имају суфикс *-ев* због завршног непчаног сугласника *љ* из основе, који условљава вокал предњег реда *е* у наставку. Једино придевски облик од именице *пријатељ* има два лика: *пријатељев* и *пријатељов*.

Акцент придевских изведеница са суфиксом *-тељев* једнак је акценту основне речи: *учитељев, истражитељев, крститељев, крститељев, надзиратељев, победитељев, повјеритељев, редитељев, ствдритељев, пријатељев* и сл. Са два акценатска облика јавља се изведеница *непријатељев* и *непријатељев*.

Морфема -тељ- у суфиксима -тељичин и -тељкин

Морфему *-тељ-* налазимо и у саставу придевских образовања од именица женског рода на *-тељица* и *-тељка*. Од њих се, као и од других именица женског и мушког рода на *-а*, придевским суфиксом *-ин* образују присвојни придеви. Функција придевског наставка је да означава припадање јединки што је именица у основи означава.

У нашем материјалу смо нашли 7 изведеница са суфиксом *-тељичин*: *учитељичин, тужитељичин, стваратељичин, списатељичин, равнатељичин, пријатељичин, непријатељичин*. У ексцерпираној грађи нисмо нашли ни један пример.

На саставу основне речи и суфикса извршена је палатализација, па тако имамо *пријатељичин* од *пријатељица*, *списатељичин* од *списатељица*, *старатељичин* од *старатељица* итд.

Изведенице чувају акценат основне речи: *учитељичин* и *учитељичин, списатељичин* и *спаситељичин, тужитељичин* и *тужитељичин, равнатељичин* и *равнатељичин* и сл.

Придевске изведенице са суфиксом *-тељкин* имају у основи именице женског рода на *-тељка*, а значење им је исто као у претходних. У нашем материјалу смо нашли 9 примера: *управитељкин, тужитељкин, старатељкин, списатељкин, светитељкин, редитељкин, завештатељкин* и *учитељкин*.

Као што се из наведених примера види, ове придевске изведенице чувају акценат основне речи заједно са дужином на слогу испред придевског наставка *-ин*.

У нашем материјалу нашли смо морфему *-тељ-* и у саставу придевских изведеница са суфиксом *-ан / -ни*. Овај придевски суфикс је продуктиван у савременом језику, а везује се за именичке, придевске и глаголске основе. Међутим, образовања од именица са морфемом *-тељ-* у саставу су непродуктивна и необична. Од именице на *-тељ* пронашли смо у материјалу ове примере: *добрд-*

детѣлан, доброжелатѣлан, служитѣлан, помиритѣлан, миритѣлан, изумитѣлан, извршитѣлан, имѣнитѣлан и примиритѣлан. Примери су углавном са потврдама из 19. века и остављају утисак архаичности. Функција придевског наставка је да означава онога који је као именица у основи или који је сличан с именицом у основи.

Овим изведеницама су синонимичне и конкурентне придевске изведенице од истих именица са суфиксом *-ски*: *служитељски, извршитељски, примиритељски, помиритељски.*

Од именице на *-тељство* у материјалу смо нашли два придева: *правитѣлствені* и *градитѣлствені*, који су упућени на придеве *правитѣлски* и *градитѣлски*, што значи да су и образовања овога типа обичнија са придевским суфиксом *-ски*.

Морфема -тељ- у глаголским изведеницама

Глаголске изведенице са морфемом *-тељ-* у саставу нису продуктивне ни распрострањене у савременом језику. У нашем материјалу нашли смо неколико таквих изведеница са именичком осномом на *-тељ* и *-тељство* а са глаголским суфиксима *-а-*, *-и-*, *-ова-* / *-ева-*.

Глаголске изведенице са суфиксом -а-. Глаголи који се од именица образују суфиксом *-а-* продуктивна су категорија у савременом језику, а означавају глаголску радњу која је на различите начине у вези са оним што именица у основи значи. Са морфемом *-тељ-* у саставу нашли смо само један глагол овог типа *пријатељати се*, а напоредо са њим и облик *пријатељашити се* са значењем *говорити један другом „пријатељ“*. Јавља се у Вуковом Рјечнику и у још једном извору из друге половине 19. века.

Глаголске изведенице са суфиксом -и-. Деноминативна образовања са суфиксом *-и-* означавају радњу која је на различите начине везана са оним што именица у основи значи. Од других именица ова образовања су продуктивна, а од именице на *-тељ* нису. Нашли смо само један пример *пријатељити се* који је у речнику дефинисан: 1. *ступати с ким у пријатељске односе* и 2. *орођавати, постајати својта с ким*. Глаголска изведеница има више потврда из 19. века и из савремених извора.

Глаголске изведенице са суфиксом -ова- / -ева-. Кад су у питању друге основе глаголска образовања са овим суфиксом продуктивна су у савременом језику, али смо од именице са морфемом *-тељ-* нашли смо неколико примера. У основи ових примера су именице на *-тељ* или на *-тељство*. Ми ћемо их класификовати према значењу:

1. Глаголи који значе бити оно или као оно што основна именица значи: *учитељевати и учитељовати, учитељствовати, свѣтитељствовати и покрдвитељствовати.*

2. Глаголи који означавају радњу која је на било који начин у вези са оним што именица у основи значи: *пријатељџвати и пријатељџвати, непријатељџвати и непријатељџвати и житељџвати.* У ексцерпираној грађи нашли смо само глагол *пријатељевати.*

Од примера из прве групе само први има у основи именицу на *-тељ*, а остали именице на *-тељство*. Све оне имају и књижевне потврде. Глагол *пријатељевати* је у речнику дефинисан: а) *живети с ким у пријатељству*, б) *поступати с ким пријатељски*, в) *старати се око кога или чега*. Глаголска изведеница *житељевати* значи *боравити, пребивати, становати.*

Из примера смо видели да се глаголски суфикс јавља у два лика *-ева-* и *-ова-*. У нашим граматицама и другој литератури говори се углавном о глаголском суфиксу *-ова(ти)* који се додаје на именичке основе. У примерима са морфемом *-тељ-* у саставу јавља се и варијанта *-ева(ти)* као последица асимилације вокала из наставка завршном непчаном сугласнику *љ* из основе, па зато имамо: *учитељевати, пријатељевати, непријатељевати* (поред облика са суфиксом *-ова-*) и *житељевати* (само са *-ева-*).

Као што примери показују, глаголска образовања са морфемом *-тељ-* у саставу нису продуктивна и распрострањена у савременом језику.

Морфема -тељ- у прилошким изведеницама

У нашем материјалу смо нашли и неколико прилога који у свом саставу имају морфему *-тељ-*. То су углавном прилози са суфиксом *-ски*, који су истог порекла као и придеви са аналогним суфиксом. Основно значење свих прилога је да исказују начин вршења радње карактеристичан за лице са именицом у основи: *крџитељски, љубитељски, непријатељски, покрџитељски и покровитељски, пријатељски, рџдитељски, свѣтитељски, стџратељски и учитељски.*

Од других прилошких образовања са морфемом *-тељ-* у саставу нашли смо само један примар *добрџдетљно* у значењу *племенито, честито*, са потврдама из 19. века и са напоменом да је застарели облик. И ово је прилог за начин једнак облику *придева* средњег рода.

З а к љ у ч а к

Морфема *-тељ-* се јавља у саставу око 690 изведеница у нашем материјалу. Највећи број тих изведеница смо систематизовали у одребене категорије, типове и подтипове (око 620), а мањи број (око 70) остао је ван система, али је наведен на одговарајућим местима и посебно објашњен.

Образовања са морфемом *-тељ-* су *примарна* и *секундарна*. Примарне су именице мушког рода са значењем вршиоца радње, а настале су у творбеном процесу везивања глаголске основе и суфикса *-тељ*. Оне су и најмногобројније у нашем материјалу (278 изведеница).

Секундарне изведенице су различите категорије и типови, настали од примарних, у творбеним процесима везивања различитих суфикса за основе на суфикс *-тељ*. Творбене категорије и типови су одређени функцијом суфикса која се реализовала као *моциона* или *творбена*. Моциону функцију имају суфикси *-ица* и *-ка*, јер у везивању за маскулинске основе на *-тељ* образују фемининалне именице са истим значењем. Творбену функцију имају сви други суфикси. У категорији именичких образовања такву функцију има суфикс *-ство*, у категорији придевских образовања имају је присвојни суфикси: *-ски*, *-ев*, и *-ин*, а у глаголској категорији суфикси *-а(ти)*, *-и(ти)*, *-ова(ти)* / *-ева(ти)*. У прилошкој категорији јавља се суфикс *-ски* са творбеном функцијом.

Појединачно, секундарна образовања са морфемом *-тељ-* су малобројнија од примарних са суфиксом *-тељ*. Тако смо за изведенице са суфиксом *-тељица* нашли 112 примера, за *-тељка* 81, за *-тељство* 31, за *-тељски* 55, за *-тељев* 28, за *-тељичин*, 7, за *-тељкин* 9. Укупан број глаголских изведеница је 9, а прилошких 10.

Продуктивна образовања су све категорије именичких и придевских изведеница, а глаголских и прилошких нису. Најраспрострањенија у језику је употреба именица мушког рода на *-тељ* и именица женског рода на *-тељица* и *-тељка*. Велики број потврда дат је само у речницима, али је грађа из речника у знатној мери сагласна са књижевним па и народним језиком. Књижевне потврде су, такође, бројне, а ако су извори књижевна дела, јављају се имена познатих писаца из свих раздобља књижевности: романтизма, реализма и савремене књижевности.

Суфикс *-тељ* синонимичан је, шире или делимично, с неким другим суфиксима којима се образују именице са значењем вршиоца радње: *-лац*, *-ач*, *-ник*, *-ац*, *-ич* и *-ар*. Најпотпунија синонимичност, творбена и лексичка, постоји између суфикса *-тељ* и *-лац*, јер оба суфикса имају само једно творбено значење. Изведенице са суфиксом *-тељ* су синонимичне са изведеницама на *-лац* у 149 примера, са изведеницама на *-ач* у 57 примера, са изведени-

цама на *-ник* у 33 примера, са изведеницама на *-ац* у 14 примера, а незнатан је број синонимичних примера са изведеницама на *-ич* и *-ар*.

Однос конкурентности јавља се између изведеница на *-тељ* и *-лац* и на *-тељица* и *-тељка*, а изражен је у неједнакој територијалној распоређености.

Изведенице на *-тељица* и *-тељка* немају синонимичних образовања од именица на *-лац*, јер се ове нису везивале за моционе суфиксе у истом значењу. Суфикс *-тељица* је творбено и лексички синонимичан са суфиксом *-тељка*, а само лексички синонимичан са неким фемининалним изведеница од маскулинама на *-ач* и *-ник* и са именицама женског рода на творбени суфикс *-ља* (са којима је синонимичан и суфикс *-тељка*).

Придевске изведенице са морфемом *-тељ-* су синонимичне са придевским образовањима од именица на *-лац*, али су образовања од именица на *-лац* обичнија и чешћа у савременом језику.*

Стана Ристић

* Ова обрада суфикса *-тељ* представља у нешто измењеном облику магистарски рад, одбрањен на Филолошком факултету у Београду дана 24. 6. 1980. године, пред комисијом у саставу: проф. др Живојин Станојчић, проф. др Радоје Симић и доц. др Љубомир Поповић.